

گشتی در یکی از کوچه‌های به‌یادگارمانده از عهد صفوی که روزگاری سکونتگاه هندی‌ها و داروغه مشهد بوده است

ره‌باغ بهشت؛ بهشت آثار تاریخی شهر

رضا سلیمان‌نوری| «ره‌باغ بهشت» کنونی، در گذشته کمی بعد از محل قراولخانه حاج رجب بهادر، از جایی در مجاورت کوچه حاج ابراهیم آغاز و به کوچه قدیم سیابان یا سیاه‌آب، منتهی می‌شده و به‌گواه اسناد، در طول زمان نام‌های مختلفی نیز داشته است. کوچه «قراولخانه»، قدیمی‌ترین نامی است که برای این محدوده ثبت کرده‌اند و مسیر آن (طبق نقشه‌های قدیمی مشهد) تا برج وباروی شرقی شهر ادامه داشته است. بعدها در دوره قاجار، این بخش از کوچه قراولخانه قدیم، به دلیل سکونت تعدادی از اهالی کشمیر هندوستان، به کوچه «کشمیری‌ها» معروف می‌شود. در دوران مصادف با انقلاب مشروطه نیز آن را به‌دلیل خانه داشتن داروغه شهر در یکی از فرعی‌هایش، کوچه «داروغه» می‌خوانند.

این نام اندکی بعد، حدفاصل انقلاب مشروطه تا پایان قرن ۱۳خورشیدی، به دلیل ایجاد قبرستانی کوچک و محلی در حاشیه کوچه، به «قبرستان خُردو» تغییر می‌یابد. همچنین براساس نقشه‌های مشهد، شهرداری این محدوده را در دوره‌ای با نام کوچه «اوحد» نشان‌گذاری می‌کند، اما شهادت یکی از ساکنان آن در دوران هشت ساله جنگ تحمیلی سبب می‌شود نام «شهید حمید نوروزی مقدم» بر تابلوهای آن جاودانه شود. سرانجام پس از اجرای «طرح طاش» در این محدوده و منطق شدن ره‌باغ بهشت بر روی این مسیر، آن را «ره‌باغ بهشت» می‌خوانند. اما همچنان تابلوهای نصب‌شده در ابتدای فرعی‌های کوچه، با نام شهید نوروزی مقدم باقی مانده است. سطرهای بعدی، سرگذشت کوچه کشمیری‌ها در درازنای تاریخ مشهد است.

نمایی از خانه طلعت موسوی

نمایی از مسجد خُردو

نمایی از سردر خانه حناساب

ره‌باغ بهشت تا پایان دوران قاجار

درباره قدمت کوچه قدیم کشمیری‌ها یا ره‌باغ کنونی بهشت، مانند بیشتر مسیرهای قدیمی شهر مدرک مستند و دقیقی وجود ندارد. اما برپایر روایت‌های موجود، پس از حمله نادرشاه افشار به هند، حدود ۱۵۰خانواده کشمیری همراه او به مشهد-که در آن دوران پایتخت ایران بوده‌است- می‌آیند و در این محدوده ساکن می‌شوند، از این‌رو می‌توان مدعی شد که قدمت این کوچه به دوران قبل از نادری بازمی‌گردد.

منشعب شدن این کوچه از راسته کوچه سیاه‌آب که خود به راسته کوچه نوغان ختم شده است و به‌نوعی یک مسیر ماقبل صفوی در اطراف حرم مطهر رضوی محسوب می‌شود، گواهی دیگر بر سابقه کهن آن است. این حقایق همه از بررسی اسناد قدیمی مشخص شده‌اند. نخستین سند دقیقی که شرایط کوچه کشمیری‌ها در دوره قاجار را مشخص می‌کند، نقشه ژولیس دالمچ (ترسیم‌شده در سال ۱۲۴۸خورشیدی) است. در این نقشه، مسیر مدنظر دارای سه فرعی جنوبی و چهار فرعی شمالی است. فرعی نخست جنوبی، کوچه معروف حسینقلی و فرعی سوم، کوچه تاجرها بوده است که هر دو به پایین خیابان ختم می‌شده‌اند، اما فرعی دوم بن‌بست است.

از چهار فرعی شمالی نیز فرعی‌های اول و دوم (کوچه حوض مسگرها و کوچه داروغه) به محدوده قبرستان قبرمیر می‌رسیده است و دو فرعی دیگر بن‌بست بوده‌اند. براساس همین نقشه، دو بنای آب‌انبار داروغه و تکیه داروغه نیز در آن سال به عنوان دو مجموعه عام‌المنفعه، فعالیت می‌کرده‌اند و مورد استفاده عموم بوده‌اند. همچنین در محل تلاقی این کوچه و راسته کوچه سیاه‌آب یا سیابون یک قراولخانه قرار داشته است که خودبیانگر اهمیت حفظ نظم در این مسیر، از منظر دولت وقت است. کوچه کشمیری‌ها در نقشه هرتسفلد که سال ۱۲۴۳ و در آخرین سال‌های حکومت قاجار، ترسیم شده است، نیز تغییر درخورتوجهی نسبت به سال ۱۲۴۸ پیدا نکرده است و تقسیم‌بندی کوچه‌ها در آن، مانند قبل است.

ره‌باغ بهشت در دوران پهلوی‌ها

در طول این دوران، دو تغییر مهم در ساختار کوچه کشمیری‌ها رخ می‌دهد. تغییر نخست تعطیلی و سپس بدون استفاده شدن قبرستان خُردوست که در حاشیه کوچه قرار داشته است و در سطرهای بالا به آن اشاره کردیم.

ساخت یک منبع آب روی چاه آب نیمه عمیق ایجادشده در حاشیه قبرستان خُردو، دیگر تغییر مهم این محدوده در دوران پهلوی اول است. جالب است بدانید که ساخت این منبع آب، باعث تغییر نظام توزیع آب در محله می‌شود و به این صورت، برخی ساکنان محله که به شغل سقایی مشغول بودند، مجبور به تغییر شغل می‌شوند. وجود این منبع آب در ادامه، سبب بدون استفاده شدن آب‌انبار کهن محله می‌شود، آب‌انباری که مرور زمان، آن را به خرابه تبدیل می‌کند. ناگفته نماند در سال‌های پایانی دوره پهلوی -باتوجه به تغییرات و تحولات گسترده‌ای که در بافت حرم مطهر رضوی رخ می‌دهد- تعدادی از کوچه‌ها و بناهای قدیمی این حدود، تخریب و به مجموعه حرم مطهر افزوده می‌شود و ساختار مسکونی کوچه کشمیری‌ها هم تا حد زیادی تغییر می‌کند، آن‌چنان که بیشتر خانه‌های موجود در کوچه و فرعی‌های آن، کاربری مسکونی خود را از دست می‌دهند و به مکانی برای اسکان زائران تبدیل می‌شوند.

این موضوع همچنین سبب می‌شود مشاغل فنی مانند خراطی، مسگری و ساغری دوزی که از گذشته در این محدوده قرار داشتند، به سایر مناطق شهر منتقل شوند و مغازه‌های آن در اختیار مشاغل مرتبط با زائران قرار گیرد.

یکی از تغییرات بافت پیرامون حرم مطهر رضوی در سال‌های اخیر، دوتکه شدن کوچه وحدت۲۱ (قراولخانه قدیم) از محدوده محل سکونت کشمیری‌هاست که پس از ایجاد شارستان «شهید شوشتری» رخ داده است. پس از جدایی این دویخش، قسمت نخست را که پیش‌تر معرفی‌اش کردیم، می‌توان یک مسیر فرهنگی دانست. اما بخش دوم را که حدفاصل کوچه قدیم حوض مسگران تا سیابان (ره‌باغ بهشت کنونی) بوده است، باید یک مسیر تاریخی لقب داد.

کوچه گردی

عکس رسمی بهشت داروغه

ره‌باغ بهشت، پس از انقلاب اسلامی

روند تغییر بافت مسکونی به مراکز اقامتی در این محدوده تا اواسط دهه۷۰ ادامه دارد، اما پس از آن دو تغییر بزرگ در کوچه، سرنوشت آن را برای همیشه تغییر می‌دهد و آن، دوتکه شدن کوچه قراولخانه با ایجاد ره‌باغ بهشت در آن است. درواقع منطبق شدن این باغ-که یکی از هشت ره‌باغ ترسیم‌شده در طرح نوسازی وپهسازی اطراف حرم مطهر رضوی است- باعث می‌شود تعداد چشمگیری از پلاک‌های اقامتی و مسکونی این مسیر در طول دو دهه، خرید و به فضای سبز ره‌باغی تبدیل شوند، البته در ابتدای اجرای پروژه، قرار بود آن را برای تمام پلاک‌های موجود در دو سوی کوچه اجرا کنند تا ره‌باغ بهشت به پیاده‌روی فرارگرفته در بین دو مسیر سبز تبدیل شود، اما این کار به دلایلی انجام نمی‌شود، یکی از این دو دلیل، تغییر طرح نوسازی اطراف حرم به طرحی بود که در آن، حفظ وضع موجود برای بقای مجاوران در اطراف حرم، مدنظر قرار گرفته است و دلیل دیگر، شناسایی تعدادی از پلاک‌های این مسیر و فرعی‌های آن، به عنوان آثار ملی یا واجد ثبت در فهرست آثار ملی کشور بود که باتوجه به این امر، اکنون کوچه کشمیری‌های سابق به مسیری تاریخی تبدیل شده است که فضای سبز ایجادشده به‌جای بخشی از پلاک‌های کهن آن مورد استفاده کسانی قرار می‌گیرد که به قصد بازدید بناهای ارزشمند، در این مسیر پا گذاشته‌اند، آب‌انبار داروغه، حسینیه داروغه، منبع آب قبرستان خُردو و خانه‌های تاریخی داروغه، طلعت موسوی و یزدان‌پرست از جمله‌آن‌هاست. همچنین نمای ورودی خانه‌ثبت‌ملی اما تخریب‌شده حناساب، درست در مقابل قبرستان خُردو، در این مسیر جانمایی شده است. ضمن اینکه مسجد امام حسن عسکری^(ع) مشهور به مسجد قبرستان خُردو، و خانه لطفی، دو بنای واجد ارزش این محدوده محسوب می‌شوند که هرکدام به‌تنهایی، ارزش ساعتی وقت گذاشتن برای بازدید را دارند. از همین‌رو نیز باید ره‌باغ بهشت امروزی را یک مسیر تاریخی در مجاورت حرم مطهر رضوی دانست.

چهره‌های شاخص کوچه کشمیری‌ها

مهم‌ترین شخصیت مؤثر در تاریخ مشهد که در این محدوده روزگار گذرانده، یوسف خان هراتی مشهور به «داروغه» است؛ فردی که آخرین داروغه شهر در دوران پیش از مشروطه و نخستین مسئول امنیت شهر در دوران مشروطه شناخته می‌شود و البته یکی از عوامل اصلی واقعه به توپ بستن حرم مطهر رضوی توسط قوای ارتش تزاری نیز است. اما از یوسف خان-که اکنون سه بنای تاریخی خانه، حسینیه و آب‌انبار داروغه یاد وی را زنده نگه می‌دارند- که بگذریم، باید به احمد اقوام شکوهی، بزرگ خاندان اقوام شکوهی و قدیمی‌ترین نقاره‌زن حرم مطهر که چند سال قبل درگذشت، به‌عنوان دیگر ساکن مشهور کوچه کشمیری‌ها اشاره کنیم؛ البته بیشتر اعضای این خاندان، روزگاری در این کوچه ساکن بوده‌اند و اکنون هم مدیریت حسینیه داروغه برعهده یکی از آنان است. دو خانواده طلعت موسوی و یزدان پرست -که خانه‌های قدیمی آن‌ها به‌عنوان اثر ثبت ملی حفظ شده است- از دیگر خاندان‌های قدیمی کوچه هستند. همچنین باید از خاندان غفوریان که یکی از آن‌ها، متولی حسینیه داروغه پیش از انقلاب بوده‌اند و خانواده لطفی که منزل ارزشمندشان در مقابل منبع آب خُردو قرار دارد، به‌عنوان دو خانواده قدیمی دیگر کوچه نام برد. خانواده‌های کشمیری و کشمیری‌زاده هم از ساکنان قدیمی این کوچه بودند که البته اکنون ردپایی نه از آن‌ها وجود دارد و نه از منازلشان. خانواده شهیدان حمید نوروزی مقدم، محمدباقر فیض‌آبادی و رمضانعلی قیصری که نام هرکدامشان بر یکی از فرعی‌های کوچه نقش بسته است، از دیگر قدیمی‌های کوچه بوده‌اند. سرانجام باید از مرحوم اسماعیل امکانیان مقدم، یکی از آخرین زنجیرپافان سبک مشهدی که روزگاری دکه‌اش درکنار منبع آب قرار داشت، به‌عنوان دیگر ساکن قدیمی کوچه کشمیری‌ها یاد کرد.

نمایی از کوچه‌های قدیمی

یوسف خان هراتی آخرین داروغه مشهد، احمد اقوام شکوهی بزرگ خاندان اقوام شکوهی و قدیمی‌ترین نقاره‌زن حرم مطهر رضوی در قرن گذشته، اسماعیل امکانیان مقدم از آخرین زنجیرپافان سبک مشهدی، خانواده‌های طلعت موسوی، یزدان پرست، غفوریان، کشمیری، محمدباقر فیض‌آبادی و رمضانعلی قیصری

چهره‌های قدیمی کوچه:

بنای ارزشمند ویران‌شده:

قبرستان خُردو

ره‌باغ بهشت، منبع آب قبرستان خُردو

بنای ارزشمند:

آب‌انبار داروغه، حسینیه داروغه، منبع آب خُردو و خانه‌های ثبت ملی داروغه، طلعت موسوی و یزدان پرست، نمای ورودی خانه ثبت ملی اما تخریب‌شده حناساب، مسجد امام حسن عسکری^(ع)، مشهور به مسجد قبرستان خُردو و خانه لطفی

مشهدیات

گفتارهایی در باب تاریخ و فرهنگ شهر بهشت (قسمت صدوسی و نهم)

سرگذشت شکل گرفتن مدارس علمیه مشهد (بخش دهم)

نمایی از مدرسه خیرات خان

مرضیه‌ترابی| در قسمت‌های پیش توضیح دادیم که چگونه با قدرت یافتن صفویه، شرایط مشهد دچار تغییر اساسی شد. صفویان، مذهب شیعه اثنی‌عشری را مذهب رسمی کشور اعلام کردند و به این ترتیب، مشهد به‌عنوان مهم‌ترین شهر مذهبی در قلمرو آن‌ها، محل توجه قرار گرفت و فعالیت‌های عمرانی فراوانی در آن انجام شد. درپی این اقدامات، ساخت، توسعه و مرمت مدارس علمیه مشهد نیز افزایش یافت. درباره عباسقلی خان شاملو و مدرسه مشهور وی -مدرسه علمیه عباسقلی خان- در قسمت قبل توضیحاتی دادیم و به موقعیت ممتاز آن درمیان مدارس علمیه عباسقلی خان، مدارس دیگری نیز در دوره صفویه ساخته شدند که از هر نظر، شکوه و معماری بسیار خاص و چشم‌نوازی داشتند. یکی از این مدارس که خوشبختانه -به دلیل بازسازی اساسی در دهه‌های اخیر- همچنان فعال است و طلاب از فضا و موقعیت آن بهره می‌برند، مدرسه علمیه نواب در ابتدای بالاحیابان (خیابان شیرازی) است. این مدرسه را در سال ۱۰۸۶قمری (۱۰۵۴خورشیدی) نواب میرزا صالح رضوی، از نقبای سادات رضوی مشهد، بنا کرد. مدرسه نواب از آثار دوره شاه سلیمان صفوی است. در دوره حکمرانی وی، اهتمام به توسعه و مرمت ابنیه در شهرهای مختلف ایران افزایش یافت. ظاهراً شاه سلیمان خود به این امر راغب بوده و اطرافیان و امرا نیز در راستای این رغبت گام برمی‌داشته‌اند. احتمالاً میرزا صالح رضوی که ارتباطی نزدیک با دربار صفویه داشته، در همین راستا دست به ساخت مدرسه نواب زده است. بنای «مصلای مشهد» در پایین خیابان نیز، از آثار همین دوره است که میرزا صالح یانی آن بود. از مدارس دیگری که در عهد صفوی ساخته شد و امروز همچنان پایرجاست، می‌توان به مدرسه خیرات خان اشاره کرد که از نظر معماری و جلوه‌های بصری، بسیار جالب توجه و زیباست. این مدرسه در دوره شاه عباس دوم صفوی و در سال ۱۰۵۷قمری (۱۰۲۶خورشیدی) ساخته شده است. بانی مدرسه، خیرات خان، یکی از وزیران دربار حکومت قطب‌شاهیان در منطقه دکن هندوستان بود؛ دولتی که مذهب شیعه در قلمروان رسمیت داشت و ارتباطات بسیار حسنه‌ای با دربار صفویان برقرار کرده بود. درباره شخصیت خیرات خان که ظاهراً برای رساندن نامه فرمانروای قطب‌شاهی به ایران آمد و ناچار شد پنج سال در این سرزمین بماند، اطلاعات زیادی نداریم. زنده‌یاد استاد عزیزا... عطاردی که شخصاً درباره خیرات خان پژوهش کرده و قیر وی را در قلعه «کولکنده»، واقع در حیدرآباد هندوستان، از نزدیک دیده است، در جلد دوم کتاب «فرهنگ خراسان» می‌نویسد: «در قلعه کولکنده، نزدیک حیدرآباد، آثار و قبور سلاطین قطب‌شاهی هم اکنون محفوظ می‌باشد و در بالای تپه کولکنده، قبری هست که روی آن اسم خیرات خان را نوشته‌اند. در کتابخانه و موزه سالار جنگ، واقع در شهر حیدرآباد، صورت خیرات خان در لباس رسمی درباری میان تصاویر پادشاهان و امیران قطب‌شاهی قرار دارد». تقریباً هم‌دوره با مدرسه خیرات خان، مدرسه مشهور دیگری در مشهد و در جوار حرم رضوی بنا شد که بعدها شهرت بسیاری یافت و به دلیل تحصیل و تدریس بزرگان حوزه علمیه مشهد، به یکی از مراکز مهم آموزش علوم دینی در ایران و شاید جهان اسلام تبدیل شد؛ مدرسه میرزا جعفر. درباره این مدرسه قدیمی، در قسمت‌های بعدی مشهدیات صحبت خواهیم کرد.

ادامه دارد....

خبر سوخته

روزی که تلفن خانه مشهد سوخت

سیدی| در سال ۱۳۲۰قمری (۱۲۸۱خورشیدی) امتیاز تلفن مشهد و توابع آن مظفرالدین‌شاه به «میرزا احمد خان منشور الملک» واگذار کرد که کنسول وقت عشق‌آباد بوده است. منشورالملک هم پس از رسیدن سیاهه دستور مظفری، با سرمایه شخصی خود و همیاری «مرحوم میرزا علی اکبرخان»، تلفن خانه مشهد را تأسیس کرد؛ تلفن‌خانه‌ای که گویا سال ۱۳۲۵د چارآتش سوزی شده است. روزنامه آزادی ۲۵ مرداد ۱۳۲۵خورشیدی درباره این حادثه می‌نویسد: «ساعت نه و نیم صبح پنجشنبه بر اثر افتادن شاه سیم برق بر روی سیم‌های تلفن، تلفن خانه دچار حریق سختی می‌شود، چون تمام سیم‌ها خراب بود و کارکنانش نیز دسترسی به جایی نداشتند، دو نفر تلفنچی شب و سیم‌بان، فوری به رئیس تلفن اطلاع داده و خود مشغول اطفای آتش و استمداد از همسایه‌ها می‌شوند. در این بین، آقای رئیس تلفن هم رسیده و با کمک عابران و همسایه‌ها به هر شکلی بوده، حریق را خاموش می‌کنند و نمی‌گذارند که همه تلفن خانه بسوزد. آقای رئیس شهربانی و عده‌ای هم یاسبان برای کمک به محل حریق می‌شتابند. درنتیجه این حریق، قطعی یک دستگاه شماره‌ای به‌کلی سوخته و بقیه شماره‌ها نیز طوری صدمه می‌بینند که صبح به‌کلی مکالمات تلفنی شهر به حال تعطیل بود. صبح فوری آقای استاندار به آقای منیعی تأکید در دایر کردن خطوط و رشته‌های حساس نموده و تاکنون قسمتی از ادارات، اصلاح شده است. امید است تا بعد از تعطیلات هفته، کلیه سیم‌ها دایر شود». روزنامه آزادی در پایان این خبر برای قدردانی از آتش‌نشانان می‌نویسد: «ما با قدردانی از زحمات رئیس و کارکنان تلفن سایر کسانی که در اطفای حریق کوشش کرده، اگر نه ممکن بود تا شش ماه مشهد بی تلفن بماند. انتظار داریم این دستگاه‌های شماره که بسیار فرسوده است، عوض و تلفن‌ها اساساً اصلاح شود».

کوتاه درباره کوچه کشمیری‌ها

قدمت:

صفو به

بنای مذهبی:

حسینیه داروغه، مسجد امام حسن عسکری^(ع) یا مسجد قبرستان خُردو، مسجد امام حسن مجتبی^(ع)

شهادی کوچه:

شهیدان حمید نوروزی مقدم، محمدباقر فیض‌آبادی و رمضانعلی قیصری

نام‌های کوچه:

قراولخانه، کشمیری‌ها، داروغه، قبرستان خُردو، اوحد، شهید حمید نوروزی مقدم، ره‌باغ بهشت